
В 60-х рр. я працював в Інституті економіки АН УРСР над темою про індустріальний розвиток України в роки перших п'ятирічок. В інститутській бібліотеці зберігалися рідкісні видання з економіки України 30-х рр., у тому числі для службового користування. Коли до рук потрапив важкий том "Виконання на-

родного господарського плану за 1936 рік” (К., Держплан УРСР, 1936) з даними про природний рух за 1935 і 1936 рр., я зрозумів, що зможу хоча б у наближенні розрахувати дефіцит населення 30-х рр.

У 1935 р. перевищення народжуваності над смертністю дорівнювало 420 тис., а в 1936 р. – 534 тис. Якщо заборона абортів в червні 1936 р. дала за півроку приріст народжень в обсязі до 100 тис., то природний приріст 1937 р. слід було б збільшити порівняно з 1935 р. на 200 тис. чоловік. Приріст 1933-1934 рр. можна було прийняти рівним приросту 1935 р. Після всіх цих допущень населення України за 1933-1938 рр. повинне було збільшитися за рахунок природного приросту на 3034 тис. чоловік. Фактично же республіка мала на 1 січня 1933 р. 31 901 тис. чоловік (за даними поточного обліку), а на 17 січня 1939 р. – 30 946 тис. чоловік (за даними перепису). Населення повинне було зрости до 34 935 тис. чоловік, а насправді зменшилося до 30 946 тис. Куди поділася різниця в 3 989 тис. чоловік? Частина людей могла добровільно виїхати на постійне проживання за межі республіки. Але ясно, що більшість стала жертвою голоду і репресій.

На початку 1989 р. доцент Донецького університету М.Троян повідомив мене, що знайшов в архівному фонді Верховної Ради СРСР сліди репресованого перепису 1937 р. Мова йшла про довідку “Попередні дані про чисельність населення по союзних республіках, краях і областях (матеріал до виборів у Верховну Раду СРСР)”, яку завізував начальник ЦУНГО І.Веременичев. З довідки випливало, що населення України на початок 1937 р. становило 30 158 тис. чоловік. Зрозуміло, я не міг тоді знати, що керівники статистичного відомства надали в

розпорядження компартійно-радянського апарату, який готував вибори до Верховної Ради СРСР, фальсифіковані дані. Чисельність населення УРСР була в цій довідці скорегована в бік збільшення на 1 770 тис. чоловік.

У 1989 р. вже стали відомі точні дані про приріст населення України в 1937 і 1938 рр., опубліковані видатним українським демографом Ю.Корчак-Чепурківським ще в 1970 р.: відповідно 787 тис. і 738 тис. чоловік⁶⁷. Розрахунок за методикою 20-річної давності дав демографічний дефіцит за 1933-1938 рр. в обсязі 4260 тис. чоловік. Подібний розрахунок за більш вузький період 1933-1936 рр. визначив дефіцит в обсязі 3537 тис. чоловік. Такі цифри були названі в моїх публікаціях 1989 р.⁶⁸ Справжня цифра чисельності населення за переписом 1937 р. збільшувала демографічний дефіцит в рамках 1933-1936 рр. до 5 307 тис. чоловік.

В усіх розрахунках за такою методикою, не виключаючи того, де фігурує істинне значення перепису 1937 р., є одна велика вада: перепис 1937 р. співставлявся з нерівнозначною йому величиною – поточним обліком. Цифра чисельності населення на 1 січня 1933 р., яка була останнім повідомленням державної статистики про чисельність населення країни аж до перепису 1939 р., не мала тих вад, які їй приписував І.Краваль перед своїм арештом. Однак вона увібрала в себе всі неточності поточного обліку. Ідеальним варіантом розрахунку було б співставлення переписів 1926 і 1937 рр. Відтворюючи картину демографічних змін кожного року всередині міжпереписного періоду, можна було визначити величину, яка залишалася невідомою: перепад в чисельності населення на початок і кінець 1933 р.

На початку березня 1990 р. кафедра українських студій Торонтського університету (проф. П.Магочі) і Канадський центр російських та східноєвропейських студій (проф. Р.Джонсон) організували міжнародну конференцію на тему “Україна під Сталіним”. Запрошений до участі в ній, я вилетів в Торонто через Москву з наміром попрацювати над архівним фондом ЦУНГО Держплану СРСР. Директор Центрального державного архіву народного господарства В.Цаплін дав мені можливість працювати безпосередньо в архівосховищі, і за кілька днів я зміг освоїти великий обсяг інформації, яка стала доступною для дослідників з весни минулого, тобто 1989 року.

Виявилось, що в архівному фонді ЦУНГО збереглися вичерпні матеріали про природний рух населення, включаючи первинні дані (щомісячні відомості по областях і районах). Щорічні дані по Україні у міжпереписний період виглядали так (у тис. чоловік):⁶⁹

Таблиця 5

Роки	zareєстровано народжень	zareєстровано смертей	природний приріст
1927	1 184,5	522,6	661,8
1928	1 139,3	495,7	643,8
1929	1 081,0	538,7	542,3
1930	1 023,0	538,1	484,9
1931	975,3	514,7	460,6
1932	782,0	668,2	113,8
1933	470,7	1 850,3	-1379,6
1934	571,6	483,4	88,2
1935	759,1	341,9	417,2
1936	859,0	361,3	533,7

Якою мірою наведені дані відбивали дійсність? Очевидно, як будь-яка інша статистика реєстраційного характеру. В багатьох місцевостях у силу різних причин дійсно міг спостерігатися недооблік народжень або смертей (переоблік, зрозуміло, мав місце у виняткових випадках). Єдиний виняток становив 1933 рік. Тоді робота державних органів в сільській місцевості, за винятком компартійних комітетів і органів державної безпеки, була деформована, а подекуди – взагалі паралізована.

І все-таки сільські відділи ЗАГСів працювали на диво стабільно. Про це свідчить помісячна динаміка народжень і смертей у сільській місцевості України в 1932-1933 рр.⁷⁰:

Таблиця 6

місяці року	1932 рік		1933 рік	
	народилося	померло	народилося	померло
січень	73994	31 691	36 725	43 901
лютий	62 663	35 404	27 712	60 632
березень	60 416	43 100	25 401	135 767
квітень	52 310	46 617	23 663	174 202
травень	51 419	50 401	25 882	253 155
червень	46 566	55 293	28 687	361 195
липень	55 327	52 818	30 809	278 789
серпень	51 456	47 939	38 075	103 319
вересень	47 121	43 265	34 764	65 649
жовтень	45 732	47 083	33 383	42 820
листопад	37 603	38 716	27 607	28 167
грудень	30 408	34 801	21 725	34 421
за рік	615 015	527 134	354 373	1582 017

Динаміка наведених даних відповідає подіям, що відбувалися на еслі. У 1932 р. народжуваність від найвищої в січні поступово зменшилася до найнижчої в грудні. Це

узгоджується, враховуючи дев'ятимісячне запізнювання, з коливанням в інтенсивності голодування. Викликаний хлібозаготівлями зими 1931/32 р. голод 1932 р. досяг максимуму у квітні-травні. Документи свідчать, що смертні випадки були досить частими, доходило до канібалізму, але голодного мору не спостерігалось. У селян були інші продукти, крім хліба, і влада на них не зазіхала. Рівень смертності перевищив рівень народжуваності тільки один раз – у червні. Новий урожай вичерпав голод.

Проте у цьому же 1932 р. хлібозаготівлі, а ще більше – “натуральні штрафи” іншими продовольчими продуктами тривалого зберігання спричинили вже не голод, а справжній голодомор. В останньому кварталі 1932 р. кількість померлих стабільно перевищувала кількість народжених.

У 1933 р. динаміка народжень і смертей у тій мірі, в якій її вдалося зареєструвати відділами ЗАГСу, говорить сама за себе. Кількість смертних випадків у всі місяці цього неймовірно важкого періоду перевищувала кількість народжень, інколи – більше ніж десятикратно. Не можна не бачити, що статистичні органи виконували свій професійний обов'язок, фіксуючи із місяця в місяць вражаючі показники смертності. Важко повірити, що документи такої вибухової сили могли зберегтися. І все-таки цього року були зареєстровані далеко не всі смертні випадки.

Недооблік смертей стурбував керівників ЦУНГО. Щоб в'яснити, чому з деяких регіонів надходила у 1933 р. невірна інформація, вони здійснили ряд обстежень з виїздом представників ЦУНГО на місця. В архіві ЦУНГО збереглися звіти про умови реєстрації смертності в сільській місцевості районів, найбільш уражених голодом – України, Азово-Чорноморського,

Саратовського і Сталінградського країв, Курської та Воронежської областей. Всі вони відносяться до березня 1934 р.

У сільрадах, які обстежувалися в Україні, не було виявлено недостачі книг запису народжень, але книги обліку смертей всюди було заповнено уже в перші місяці року. Надалі записи здійснювалися в зошитах або на окремих клаптиках паперу. Коли були видані нові книги, ніхто не перевіряв правильності перенесення в них раніше зроблених записів⁷¹. Однак справа не тільки в цих технічних труднощах. Щоб виявити головну причину недообліку, треба звернутися до конкретних фактів, встановлених комісіями. В Україні інспектори ЦУНГО обстежували 10 сільрад Павлоградського району Дніпропетровської області, а інспектори УНГО – 12 сільрад у Дніпропетровській, Київській і Харківській областях.

У Піщанській сільраді Дніпропетровської області недооблік реєстрації смертей становив, за приблизними підрахунками, близько 300 чоловік. Очевидно, голова і секретар сільради перелякалися цієї цифри, вказувалося у звіті інспектора. Вони стали наполягати, щоб повідомили про недооблік не більше 150 смертей. Було встановлено також, що на території Вільнянської сільради (Київська область) не було зареєстровано 50 невідомих мертвих тіл. У довідці судово-медичного інспектора вказувалося, що київський морг за 1933 р. прийняв 9472 підібраних на вулиці небіжчика, і 5481 з них не був зареєстрований “згідно з директивними вказівками прокуратури (усними та письмовими)”⁷².

Наведені факти свідчили про те, що сталінська заборона на будь-яку інформацію щодо голоду змушу-

вала надто ретельних чиновників на місцях відмовлятися від реєстрації великої кількості смертей, тобто порушувати встановлені законом обов'язки. Коли смерть все-таки реєструвалася, вони вдавалися до фальсифікацій при заповненні графі, де вказувалися її причини. У зведеному звіті про результати обстеження постановки обліку природного руху населення, яке було здійснене співробітниками УНГО Держплану УСРР в березні 1934 р. в Україні та в інших регіонах, вказувалося на таке: “З характеру запису причин смерті особливо яскраво виявляється не тільки надзвичайно низька класифікація осіб, які приводять реєстрацію, але й їх надзвичайно недбале і безвідповідальне ставлення до цієї частини своєї роботи. Переважають такі причини: “старість”, “слабість”, “невідомо”. Як приклади безвідповідальності при запису причин смерті можна навести такі: помер від дамської хвороби, ліг відпочити й помер, або такий випадок, коли на сорокап'ятилітнього чоловіка як причина смерті вказується старість та ін. Крім того, по низці сілрад обслідувачами встановлено наявність негласних вказівок – щоб на випадок заяви родичів померлого про те, що причиною смерті був голод, писати – “виснаження” (Республіка німців Поволжя) або “невідомо” (Україна)⁷³.

На конференції в Торонто я запропонував професору Центру радянських і східноєвропейських студій при Мельбурнському університеті С.Віткрофту і професору Російського дослідницького центру в Гарвардському університеті Максудову написати спільну статтю про демографічну катастрофу в Україні у 1933 р. і опублікувати її в українській науковій пресі. Максудов виявився молододу людиною на ім'я Олександр Бабьонішев. Він був ко-

лишнім москвичем, дисидентом з оточення А.Сахарова. Псевдонім з булгаковського “Театрального роману” був потрібний, щоб забезпечити безпеку родичів, які залишалися в Радянському Союзі. За 1990 р. ми підготували три варіанти статті для “Українського історичного журналу”. В кінцевому підсумку С.Віткрофт відмовився від співавторства, тому що не поділяв нашого спільного з Максудовим довірливого ставлення до “нормальних” показників народжуваності і смертності, а також до показників механічного руху населення. Максудов теж з недовірою поставився до наведених у попередньому підрозділі показників міграційного балансу, але ми з ним домовилися оговорювати власні позиції в тексті статті, яка вийшла в світ у лютневому числі УІЖу за 1991 р.⁷⁴

Наведені в табл. 5 дані про народжуваність ми погодилися визнати досить надійними, за винятком 1933 р. Максудов звернув увагу, на те, що народжуваність повинна була досягти найнижчого рівня не в 1933, а в 1934 р. Адже в 1934 р. народжувалися діти, зачаті в попередньому, голодному році, а голод, як відомо, приводить до зниження вірогідності зачаття. З другого боку, важко погодитися з можливістю скорочення народжуваності в селах вдвічі в 1933 р. порівняно з попереднім роком, як це зафіксовано у відомостях ЗАГС. Цілком ясно, що ми бачимо падіння в 1933 р. точності обліку на селі, викликане дезорганізацією життя в умовах голоду. Про недооблік народжень свідчать також дані про рівень смертності в молодшому віці. За відомостями С.Максудова, остання практично однакова і в місті, і на селі, що вказує на неповноту обліку в сільській місцевості. Взевши за основу таблиці смертності 1925-1926 рр.,

він підрахував, що недооблік дитячої смертності становив у 1933 р. не менше 150 тис. чоловік. Відповідно не менший недооблік був і при оцінці народжуваності. Отже, цифра народжень за 1933 р. корегується до 621 тис.

Якщо виходити з того, що наведений в табл. 5 динамічний ряд зареєстрованих в Україні народжень і смертей приблизно відображав справжню картину за всі роки, крім 1933, то втрати населення можуть бути визначені з достатнім ступенем надійності.

Насамперед треба виключити з розрахунку втрат нормальну смертність 1933 р. Вважаючи, що вона дорівнюватиме середній арифметичній з показників смертності за 1927-1930 рр., тобто 524 тис., і виходячи з відкоригованого показника народжуваності (621 тис.), одержимо природний приріст за цей рік в 97 тис., а за десятиріччя між переписами – 4043 тис. чоловік. Пам'ятаючи про те, що кількість населення в Україні скоротилася у 1937 р. на 538 тис. чоловік порівняно з 1926 р., одержимо демографічний дефіцит в 4581 тис. чоловік.

Якщо співставити цю величину з розрахунком Максудова 80-х рр., який був зроблений без використання радянської демографічної статистики (див. табл. 1), то вражає його точність. Однак вона оманлива. Максудов вийшов на свою цифру втрат від голоду після того, як запропонував позитивне для України сальдо міграції в 600 тис. чоловік. При негативному сальдо офіційної статистики (1 343 тис.) втрати від голоду 1933 р. скоригуються до 3 238 тис. чоловік. Враховуючи можливі помилки демографічної статистики 30-х рр. при визначенні природного і особливо механічного руху насе-

лення, істинні втрати коливатимуться в діапазоні від

3,0 до 3,5 млн. чоловік.

Одночасно можна вирахувати втрати населення України від голоду першої половини 1932 р., який став безпосереднім наслідком зимових хлібозаготівель 1931-1932 рр. Вони визначаються за даними таблиці природного руху населення. Якщо вважати для 1932 р. нормальною смертність у 524 тис. (як і для 1933 р.), то ці втрати становлять 144 тис. чоловік. Голод 1932 р. і голодомор 1933 р. – це якісно різні явища.

С.Максудов категорично заперечував проти використання даних міграційного балансу, складеного працівниками ЦУНГО, навіть з поправкою на сотні тисяч чоловік в той чи інший бік (визначення втрат в діапазоні від 3 до 3,5 млн. – це і є поправка в сотні тисяч). За його уявленнями, протягом міжпереписного десятиліття склався приблизно нульовий баланс. Він більше не відстоював позитивне сальдо міграції в 600 тис. чоловік. Нульовий варіант означав, що прямі втрати від голоду 1933 р. в кордонах УСРР знаходилися в межах від 4 до 4,5 млн. чоловік, причому остання цифра була більш вірогідною⁷⁵.

Мабуть, певна частина української громадськості не відмовиться від спокуси оцінювати демографічну катастрофу 1933 р. певною конкретною цифрою, як правило – перебільшеною. Але всі повинні розуміти, що одна цифра – якою б вона не була, не матиме нічого спільного з демографічною статистикою. Тепер статистика доступна, і кожний може перевірити вірогідність її окремих елементів, вплив їх на кінцевий результат.

Оцінювати втрати, виходячи з аналізу статистичних даних, можна лише у двох параметрах: або від 3 до 3,5 млн.; або від 4 до 4,5 млн. Неможливо ствер-

джувати, що кількість людей, загиблих від голоду в українському селі, була меншою, ніж 3 млн. чоловік. Так само не можна говорити, що тих, хто загинув, було більше, ніж 4,5 млн. Називаючи цифри від 7 до 10 і більше, ми не знайдемо тих, хто мав би загинути в таких вражаючих кількостях. Ці мільйони людей, слава Богу, зареєстровані обома переписами населення – 1926 і 1937 рр. Перепис 1926 р. був опублікований в 56 томах і у світовій демографічній науці вважається класичним. Перепис 1937 р. самою своєю долею, як і долями людей, що проводили його, доказав адекватність реальній демографічній ситуації.

Щоб обрати “правильний” діапазон втрат від голоду 1933 р., кожний може вирішити для себе, яке з трьох тверджень більш вірогідне:

- приплив людей в Україну протягом 1927-1936 рр. врівноважувався відпливом;

- кількість тих, хто виїхав з України добровільно чи був депортований, на мільйон або більше перевищує кількість тих, хто приїхав в Україну на постійне проживання;

- кількість тих, хто приїхав в Україну, істотно більша, ніж тих, хто покинув республіку.

Третій варіант не розглядається як можливий, хоча у післявоєнні десятиліття Україна (з Кримом), Кубань і республіки Прибалтики завжди знаходилися на перших місцях за кількістю мігрантів. Перший варіант являє собою точку зору одного дослідника. Конкретними даними він не підтверджується. За другим варіантом – авторитет центрального статистичного відомства СРСР.

Як історик, що присвятив життя вивченню міжвоєнного періоду, я інтуїтивно відчуваю правоту праців-

ників ЦУНГО. На жаль, не існує надійних даних про кількість селян, які в першій п'ятирічці зняли з місця і поїхали світ за очі від суцільної колективізації. Судячи з того, як зменшилася кількість селянських господарств до 1932 р. включно, вони тікали сотнями тисяч, аби попередити розкуркулення.

Здійснювані державою депортації були, мабуть, скромнішими за масштабами. Офіційне розкуркулення і вислання торкнулося у 1930-1931 рр. 260 тис. чоловік⁷⁶. Кількість німців і поляків, висланих з прикордонної смуги в 1934-1936 рр. (перші в СРСР депортації за національною ознакою) дорівнювала 70 тис. чоловік⁷⁷.

Нарешті, кількість людей заарештованих органами державної безпеки (як правило, їх відправляли в ГУЛАГ або розстрілювали), була такою:⁷⁸

Таблиця 7

Рік	Цифра
1927	16 842
1928	19 151
1929	29 916
1930	33 373
1931	51 880
1932	74 849
1933	124 463
1934	30 322
1935	24 934
1936	15 717

В сумі сталінська держава за цей часвилучила з України щонайменше 750 тис. чоловік. Однак вте-

ча українців з республіки, яка опинилася в епіцентрі сталінських превентивних репресій, була масштабнішою.

Зворотний потік в Україну теж важко піддається кількісному вимірюванню. Інтенсивно поповнюючись вихідцями з села, робітничий клас України за роки першої п'ятирічки подвоїв свою чисельність. Його зростання відбувалося також за рахунок новоприбулих з Російської Федерації та інших республік. Міське населення збільшувалося в середньому на 300 тис. жителів щороку, й новоприбулі в цьому поповненні складали приблизно п'яту частину⁷⁹. Отож за їх рахунок робітничий клас України зріс у 1927-1932 рр. десь на 300-350 тис. чоловік. В роки другої п'ятирічки поповнення робітників за рахунок новоприбулих не зменшилося за своїми масштабами. Найбільш значним каналом припливу робочої сили з-за кордонів України був організований набір, особливо на шахти Донбасу і на металургійні заводи.

Утворений в серпні 1933 р. Всесоюзний переселенський комітет при Раднаркомі СРСР розгорнув діяльність по заселенню українських сіл, які вимерли від голоду, так званими “доприселенцями”. Того року з Горьківської області в Одеську було переселено 2 120 господарств, з Іванівської в Донецьку – 3 527 господарств, з Центральної Чорноземної області в Харківську – 4 800 господарств, із Західної в Дніпропетровську – 6 679 господарств. Усього на територію України було завезено 329 ешелонами 21 856 господарств колгоспників з усім майном (117 149 чоловік)⁸⁰. Щоправда, інших акцій такого масштабу ми не знаємо.

Отже, окремі факти і цифри не складаються в цілісну картину. Можна тільки стверджувати, що міг-

раційні процеси у першій п'ятирічці були інтенсивні за рішучого переважання впливу населення. В другій п'ятирічці вони зазнали примусової стабілізації на низькому рівні. Запроваджена з 1933 р. паспортна система різко обмежила територіальну мобільність українських селян. Безпаспортний статус прив'язав їх до рідних осель. Ця сама причина обмежила в другій п'ятирічці й потік бажаючих приїхати в Україну.

Визначаючи число прямих жертв голоду із врахуванням або без врахування сальдо механічного руху населення, не треба забувати про іншу складову демографічної катастрофи – ненароджених. Справді, коли голод зумовив зниження природного приросту населення в Україні з 662 тис. у 1927 р. і 644 тис. у 1928 р. до 97 тис. у 1933 р. (якщо не враховувати померлих від голоду) і 88 тис. у 1934 р., то хіба не слід ці непрямі втрати включати складовою частиною сукупних втрат?

Середня народжуваність за п'ятиріччя 1927-1931 рр. дорівнювала 1680,6 тис. чоловік. Недобір народжуваних внаслідок голоду становив у 1932 р. 298,6 тис., у 1933 р. – 459,6 тис. і в 1934 р. – 509 тис. чоловік. Отже, повні демографічні втрати, включаючи ненароджених, для 1932 р. оцінюються в 443 тис., а для 1933 р., з демографічною луною у формі зниження народжуваності в 1934 р. – 4 207 тис. чоловік. Загалом за 1932-1933 рр. повні втрати становлять, якщо враховувати дані про механічний рух населення, які виявлені в архівному фонді ЦУНГО, 4 649 тис. чоловік. Неточність відомостей про природний і особливо про механічний рух населення змушує визначати повні (тобто з врахуванням зниження народжуваності) втрати в

інтервалі від 4,3 до 5 млн. чоловік. Якщо не врахувати механічний рух населення, повні демографічні втрати становлять від 5,5 до 6 млн. чоловік⁸¹.

Мої розбіжності з Максудовим стосувалися тільки проблеми врахування або неврахування даних про механічний рух населення. Природний рух я аналізував, спираючись на висновки цього професійного демографа. Зокрема, після конференції в Торонто я одержав від Максудова рукопис неопублікованої статті “Оцінка втрат населення України в роки колективізації (на основі знайдених даних переписів 1937 і 1939 рр.)”⁸². На основі цього рукопису готувалася наша спільна стаття, опублікована в “Українському історичному журналі”.

Перед виходом з друку книги “Голод 1932-1933 років на Україні, очима істориків, мовою документів” мені вдалося замінити попередній варіант статті “Трагічна статистика голоду” варіантом, який враховував систему підрахунків, виконану спільно з Максудовим. Книга вийшла з друку ще в 1990 р., а журнальна стаття з’явилася в УІЖі тільки в лютому 1991 р. В критичному огляді української радянської історіографії з проблем голодомору Дж.Мейс помилково зазначив, що стаття в книзі, підготовленій співробітниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України, застаріла внаслідок відкриття доступу до матеріалів перепису 1937 р.⁸³ Проте варто прочитати її, щоб непорозуміння розвіялося.

У січні 1995 р. в Центрі російських і східноєвропейських студій Торонтського університету відбувся семінар на тему “Населення Радянського

Союзу 20-30-х рр. у світлі нових документальних свідчень”. В роботі його взяли участь 23 фахівці з 16 університетських, академічних або галузевих науково-дослідних установ дев’яти країн. Російська делегація була найчисленнішою: Ю.Поляков (Інститут російської історії РАН), А.Вишневський (Інститут економічних прогнозів РАН), Є.Андрєєв, В.Бирюков, А.Волков, Л.Дарський, Т.Харкова (Інститут статистики і економічних досліджень Держкомстату). Канада була представлена Р.Джонсоном, С.Соломон, Н.Ховелл (Торонтський університет) і А.Романюком (університет Альберти). Делегація України складалася з С.Кульчицького (Інститут історії України НАН України), А.Перковського (Інститут економіки НАН) і С.Пирожкова (Інститут стратегічних досліджень). До американської делегації входили О.Бабьонишев (Гарвардський університет), Б.Андерсон (університет Енн Арбор), Б.Сільвер (Мічиганський університет). З Франції приїхали С.Адамець і А.Блюм (Національний інститут демографічних досліджень). У семінарі взяли участь також С.Віткрофт (Мельбурнський університет), Р.Девіс (Бірмінгемський університет), М.Ліві-Баччі (Флорентійський університет), М.Тольц (Ізраїль).

Доповіді О.Бабьонишева (якого всі знали під прізвищем Максудов) і С.Кульчицького були присвячені втратам України під час голоду і репресій. Якщо раніше втрати населення України Максудов оцінював в 4 372 тис. чоловік за 1927-1938 рр. (включаючи недобір народжуваності), то аналіз демографічної статистики дав йому можливість назвати меншу цифру: 4 286 тис. за 1927-1936 рр. Можливий інтервал відхилень раніше до-

сягав 30%, а після відкриття архівів він звузився, за його оцінкою, до 10 – 15%⁸⁴.

Відбулася жвава дискусія з питання про те, чи можна довіряти офіційним даним щодо міграційних процесів у міжпереписний період. Максудов знову наполягав на відмові від неї. Вивчаючи зміни у національному складі населення між переписами, він дійшов висновку, що баланс міграції був для республіки позитивним і дорівнював 200 тис. чоловік. Користуючись його даними, довелося б збільшити прямі втрати від голоду 1932-1933 рр. на 1 543 тис., тобто до 4 781 тис. чоловік. Отже, тепер він оцінював ці втрати в обсязі 5 млн. чоловік.

Є.Андреєв, Л.Дарський і Т.Харкова під час обговорення доповіді Максудова слушно вказати на обмежені можливості використання даних про зміни в етнічному складі населення для оцінки втрат у період між переписами 1926 і 1937 або 1939 р. Додаткова аргументація була наведена у доповіді Є.Андреєва “Демографічна історія Російської Федерації”. Андреєв дав багато прикладів зміни етнічного самовизначення українців в Росії, не пов’язаних з фізичним зменшенням їх кількості.

А.Вишневський заперечив фіксацію гіпотетичної народжуваності в голодні роки на рівні 1927-1931 рр., що є одним з елементів наших спільних з Максудовим розрахунків. Одночасно він запропонував визначити щорічний темп спаду народжуваності у 1927-1931 рр. індексом 0,935. Застосування цього індексу автоматично вело до скорочення демографічного недобору на 583 тис. чоловік. Проте я не погодився з такими рекомендаціями. Ситуація 1927-1931 рр. була складною, що позначалося на даних державної реєстрації, але після 1934 р.

вона почала виправлятися⁸⁵. Інших зауважень щодо змісту моєї доповіді учасники семінару не висловили.

С.Пирожков доповів про свою методику обрахунку втрат – методом моделювання демографічного переходу і реконструкції вікової структури населення з 1926 по 1939 рр. Розрахунки гіпотетичної вікової структури народонаселення при зіставленні з реальною структурою за переписом 1939 р. дали йому підставу твердити, що демографічні втрати між 1929 і 1939 рр. становили в Україні близько 5,8 млн. населення⁸⁶.

Метод моделювання може бути використаний для перевірки прямої реконструкції демографічних втрат. Користуючись ним, втрати можна оцінити лише сумарно, тобто за весь досліджуваний період, як правило – міжпереписний. Визначити кількість жертв голоду за певний рік неможливо. Нарешті, неможливо відділити прямі втрати від опосередкованих, тобто окремо врахувати кількість дітей, які могли народитися, але не народилися внаслідок несприятливих обставин.

Слід зауважити, що одержаний С.Пирожковим результат приблизно співпадає (з поправкою на додаткові два роки – до перепису 1939 р.) з прямими і опосередкованими втратами від голоду, визначеними в моїй спільній з Максудовим статті 1991 р.

У першому томі нарисів “Населення Росії в 20 столітті” мої розрахунки демографічних втрат згадані двома авторами. В нарисі “Демографічні наслідки суцільної колективізації і плоду 1932-1933 рр.” Н.Араловець об’єднує в єдине ціле різні оцінки демографічних наслідків голоду, зроблені до і після відкриття архіву ЦУНГО Держплану СРСР.

Зрозуміло, що ця неуважність не сприяє виявленню істини. Ще більше заплутує справу критика моїх висновків А.Перковським і С.Пирожковим, яку згадує Н.Араловець⁸⁷. В цій статті обох авторів вказується, що число прямих жертв голоду – 3,5 млн. чоловік є заниженим, оскільки С.Кульчицький для своїх підрахунків використовував не реальні дані Всесоюзного перепису населення 1937 р., а завищені оцінки ЦСУ СРСР⁸⁸. Насправді, однак, в розрахунку, який обмежується цифрою в 3,5 млн. чоловік, використані дані перепису 1937 р.

В нарисі “Населення Росії в 1930-ті роки: демографічні характеристики” В.Жиромська співставляє мої розрахунки (від 3 до 3,5 млн.) з розрахунками А.Перковського (не менше 5 млн. чоловік), і звідси робить висновок, що проблема потребує дальшого дослідження⁸⁹. Проте Перковський не здійснював своїх розрахунків. Він тільки заявив, що гіпотеза Р.Конквеста, на його погляд, більш точна, ніж розрахунок С.Кульчицького⁹⁰. Отже, у цьому нарисі, як і в нарисі Н.Араловець, мої розрахунки до і після відкриття архіву ЦУНГО наклалися один на одний, створюючи плутанину.

Ця плутанина пояснюється зовнішньою схожістю кількісних результатів обох моїх розрахунків, яка є випадковою. До відкриття архіву ЦУНГО я визначав демографічний дефіцит 1933-1936 рр. цифрою 3531 тис. чоловік⁹¹. В цій кінцевій цифрі випадково взаємознищилися завідомо невірні показники фальсифікованого І.Веременичевим перепису 1937 р. з архівного фонду Верховної Ради СРСР, неточні результати обліку населення на січень 1933 р. і невідкореговані Максудовим показ-

ники природного руху населення.

Завершуючи тему, слід зупинитися на авторитетних судженнях англо-австралійського історика і демографа С.Віткрофта, який спеціалізувався з часів своєї праці в Центрі радянських (тепер – російських) і східноєвропейських досліджень Бірмінгемського університету на радянській тематиці. Завжди обережний в оцінках, Віткрофт виступив проти твердження Р.Конквеста про загибель в СРСР у 1930-1937 рр. 14,5 млн. селян. Характер його зауважень на текст нашої спільної статті 1990 р., яка призначалася для публікації в “Українському історичному журналі”, свідчив про те, що число жертв голоду – до 3,5 млн. (Кульчицький) або навіть до 4,5 млн. (Максудов) є перебільшеним. В його власних розрахунках 80-х рр., тобто до відкриття архівного фонду ЦУНГО, фігурувала, як уже вказувалося вище, цифра 2,7 млн. чоловік для всього Радянського Союзу.

У 90-х рр. С.Віткрофт досліджував проблему “розриву Курмана”. Як відомо, зростання народонаселення, зафіксоване ЦУНГО по роках в період між переписами 1926 і 1937 рр. (тобто народжуваність мінус смертність), на 8 млн. перевищувало те зростання, яке впливало з співставлення переписів 1926 і 1937 рр. Цю різницю Віткрофт назвав “розривом Курмана” – за прізвиськом заступника начальника відділу населення і охорони здоров’я в ЦУНГО, який першим зробив спробу пояснити, куди поділася значна частка населення Радянського Союзу в період між двома переписами⁹².

Лист М.Курмана І.Кравалю від 14 березня 1937 р. був опублікований у відомій статті Ю.Полякова, В.Жиромської та І.Кисельова “Півстоліття мовчан-

ня” (Социологические исследования, 1990, № 6). З того часу демографи намагалися подолати цей розрив корегуванням даних смертності і народжуваності. Зрозуміло, що їх найбільше цікавило корегування рівня смертності в 1933 р., оскільки показники ЦУНГО були завідомо невірні. Результати своїх досліджень С.Віткрофт опублікував в Росії у вигляді додатку “Про демографічні свідчення трагедії радянського села в 1931-1933 рр.” до третього тому п’ятитомного збірника документів і матеріалів “Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание” (М., 2001, с.866-887).

С.Віткрофт вказує, що для сільського населення СРСР рівень зареєстрованої підвищеної (поза звичайною) смертності в 1933 р. був приблизно на 2,3 млн. більшим ніж в 1932 р. Відповідний показник підвищеної смертності для міського населення складав близько 0,4 млн. На Російську Федерацію (головним чином – на Кубань) припадало 1,1 млн. смертей (0,8 млн. в селі і 0,3 млн. – в місті), а на Україну – 4,2 млн. (1,1 млн. в селі і 0,1 млн. – в місті). Діапазон незареєстрованої смертності складав по УРСР від 0,6 до 3 млн. по Російській Федерації – від 0,5 до 1 млн., а всього по Радянському Союзу – від 1,3 до 4,3 млн. чоловік. Кінцевий висновок С.Віткрофта звучав так: “По одній лише Україні можна було б говорити про 3 – 3,5 млн. додаткових смертей, а по СРСР в цілому, мабуть, про 6-7 млн.”⁹³